

Г. І. ХАЛИМОНЕНКО

ДАВНЬОТЮРКСЬКІ АНТРОПОНІМИ В УКРАЇНСЬКИХ ЛІТОПИСАХ X—XIII ст.*

Одним із джерел вивчення давньотюркської цивілізації й, зокрема, національного епосу тюрків, а також дослідження українсько-тюркських мовних контактів є давні пам'ятки народів, з якими тюркські етноси входили в політичні, економічні й культурні контакти. "Київський літопис" та "Галицько-Волинський літопис" досить повно зафіксували факти взаємин Київської держави з тюркськими етносами: печенігами, узами (гузами), чорними клобуками (каракалпаками), половцями й низкою дрібніших етнічних груп: берендеї, каспичі, ковуї. В цих літописах нараховується близько сотні імен ханів та очільників тюркських етносів і об'єднань. Дуже часто разом із іменем подається й ім'я батька, наприклад: Аклан Бурчевич, Камос Осулукович, Каракоз Мнюзович, Котян Сутойович, Корязь Калотанович, Чекман Чагрович, Чилбук Тарголович тощо. Це свідчить про те, що літописці, та, мабуть, і значний прошарок тогочасного українського населення, передусім верхівка суспільства, пречудово орієнтувалися не тільки в питаннях структури тюркських етносів, особливо ж тих, котрі стали на службу в українських князів, та й цоловецької людності також, а й мали непогану інформаційну базу щодо давнішої історії сусідів-кочівників.

Взаємини українців з тюрками були настільки глибокі, що вже в XI ст. декотрі тюркські етнічні об'єднання (берендеї, каспичі, ковуї, торки, узи, чорні клобуки) виконували у війську українських князів функції прикордонних загонів. Вихідці з цих етносів носять титул *боярин*, узви-

* Друкується як доповідь, що не була виголошена під час конференції. —
Прим. упорядника.

часний в Київській державі, але, можливо, й тюркського походження, наприклад, боярин Іорчин чернігівського князя Олега Святославича, чи Кочкар, улюбленець (милошник) Святослава. Очільники дрібніших етносів (торки, берендичі, каспичі, ковуї, чорні клобуки) добровільно корилися українським князям на рівні васалітету і систематично виступали в боях на боці русичів проти половців. Ці взаємини часто набирали специфічних рис, але в принципі малі тюркські етноси, тяжіли до Києва, а не до половецького степу. Щось подібне сталося пізніше, після руїни Золотої Орди, коли міжособистісні чвари серед роз'єднаних племінних груп змушували тюрків ставати на службу у Московській державі, яка за прикладом Київської Русі обдаровувала татарських князків землями — саме тоді верхівка суспільства Московської держави значною мірою наповнилася тюркським елементом, що з нього пішли всі оті нові князі й дворяни Юсупови, Беклемішеви, Тенішеви, Татишеви, Карамзіни, Суворови, Кутузови, Тургенєви, Тютчеви тощо.

Взагалі ж ментальні особливості тюрків далеко не завжди узгоджувалися з поняттями васалітету. Так, князь Рюрик Ростиславич використовував у боротьбі з половцями чорноклобуцькі загони хана Кунтувдія. Ще інший цікавий приклад міжетнічних, цього разу чисто внутрішньо тюркських взаємин: 1192 р. чорноклобуцькі “ліпші мужі” звернулися до українських князів піти спільно на половців, та коли доїхали до Дніпра, “чорні клобуки не схотіли їхати за Дніпро, бо за Дніпром поблизу сиділи їхні свати. І вони, розсварившись, вернулись до себе” (351)¹.

Декогрі тюрки, що перебували на службі в українських князів, зокрема у війську Давида Ігоревича, згадуються під назвами *улан* та *колчю*: “І посадили його у дворі Вакієвім, і стерегти приставили тридцять мужів і двох отроків княжих, Улана і Колчю” (150). Навряд чи це були власні імена молодих тюрків, швидше за все автор літопису словом “улан” називав парубчак з більш-менш вельможного роду. В давніх пам'ятках російської словесності слово “улан” мало значення “член ханської родини, особа княжого роду”, а в народній творчості ще й значення “тілохранитель” (що дуже підходить для нашого контексту). Етимон терміна — *тюрк. ođlan* “юнак, лицар, вельможний”. Що стосується слова *Колчю* (незалежно від того, власне ім'я це чи спеціальний термін), етимологію його потрібно досліджувати, виходячи з *тюрк. qol* “військо, загін” та афікса *-çu*, *пор. тюр. qolcu* “вояк, що перебуває в патрулі”, *qulcu* “наглядач” [5, 602, 989] *qolcu* “сторож, наглядач” [7, 56]. Згідно з літопи-

¹ Тут і далі число в дужках означає сторінку літопису за виданням: Літопис Руський. — К.: Дніпро, 1989.

сом, декотрі тюрки виконували функції перекладачів та посланців. Так, князь Володимир Всеволодович посилає до хана Ітлара тюрка Байдюка: “І прислав Володимир отрока свого Байдюка по Ітларових людей, і сказав Байдюк Ітларові: “Зове вас князь Володимир...” (138).

Про активність українсько-половецьких взаємин свідчать факти шлюбів синів та доньок половецьких ханів з княжими дітьми. Половецький хан Ярославнапа, як бачимо, походив із роду Ярославичів. Сином тюрка був половецький хан Ярополк Томзакович. Князь Юрій Кончакович був сином хана Кончака. Цікаво, що маючи батька-тюрка, син носив слов'янське ім'я. Можна гадати, що в цьому разі великий вплив мала мати-українка, представниця цивілізованішої (на європейський лад) держави, але швидше за все діти мали і слов'янське, й тюркське ім'я, як, наприклад, князь Андрій-Китай Боголюбський. Донька хана Тугоркана була дружиною Святополка Ізяславича, а онука — жінкою Андрія Володимировича. Донька Всеволода Давидовича була одружена з половецьким ханом Башкордом, а донька хана Белука вийшла заміж за Рюрика Ростиславича: “У році 1163 привів Ростислав із Половців Белукувну, князя половецького доньку, за сина свого Рюрика”. Дочка хана Осулука стала дружиною князя Олега Святославича, про що свідчить літопис під 1146 роком, де хани Тюнрак та Камос Осулуковичі названі вуйками Олегового сина Святослава. Декотрі половецькі хани шлюбили своїх дітей та онуків з українськими князями майже династійно. Так, донька хана Тугоркана була дружиною Святополка Ізяславовича, а онука вийшла заміж за Андрія Володимировича. На жаль, літописи засвідчують лише шлюби вельмож, але треба гадати, що така традиція поширювалася й у нижчих соціальних колах. Наприклад, у восводи Судимира батько був тюрк Кучоба. Прості половці іноді також мали українські імена, наприклад, Василь: “У рік 1147, Святослав же /Ольгович/, прийшовши, став коло /города/ Неринська. І тоді прийшли до нього послы із Половців, од вуїв його /Тюнрака Осулуковича і брата його Камоси/, — з Василем половчином шістдесят чоловік було прислано” (208). Принагідно зауважмо, що й князь Святослав Ольгович мав за дружину доньку половецького хана Аспи, онуку Гіргеня, ото ж і вуйки в нього були половці Тюнрак та Камос.

Важливе завдання при дослідженні тюркських антропонімів — етимологізація кожного імені. Досить успішну спробу такого дослідження виконав російський тюрколог Н. Баскаков [3]. Основна вада цього дослідження — багатоваріантність запропонованих етимологій фактично кожного антропоніма і при цьому вряди-годи жодного пра-

вильного тлумачення. Як приклад, наведемо пояснення антропоніма КОТЯНЬ: “КОТЯК / КОТЯН Сутоевич: 1) *kütah / kütak* (перс.) “короткий, малорослий”, 2) *kötek* “дерево с корнем”, 3) *köten* “большая, прямая кишка”, пор.: *Qotan* (Котан) — мужское собственное имя”. Передусім потрібно зауважити, що звертатися до арабських та перських власних імен у цьому разі немає ніякої потреби, бо всі давньотюркські антропоніми у давньоукраїнських літописах мають власну тюркську основу. Н. Баскаков також не вмотивовує доцільність поєднувати ім’я хана з лексемами, що мають досить “цікаву” семантику: “пряма кишка” чи “дерево з коренем”. Крім того, тюрколог в жодному разі не може зіставляти дві абсолютно різні тюркські форми: *köten* і *qotan*. Насправді ж ім’я цього половецького хана, пор. його з власним іменем, засвідченим в уйгурських документах приблизно тієї ж доби, *Küten* [3, 330] доцільно шукати в дієслівній формі *küü* “чекати, сподіватися”. Дієприкметникова форма *küten* “сподіваний, очікуваний”, пор. слов’янське ЖДАН, ЖАДАН, БАЖАН, більше відповідає моделям тюркських антропонімів за змістом і структурою.

Певна кількість імен легко піддається етимологізації, проте пояснення частини антропонімів потребує тривалої й копіткої праці. Недарма ж казахська дослідниця Н. Єргазієва, опрацювавши велику кількість казахських антропонімів, зізналася: “...трапляються імена, семантика яких неясна, їх важко пояснити” [8, 210]. На перший погляд прозора етимологія того чи іншого антропоніма, запропонована одним лінгвістом, викликає заперечення в інших — і це трапляється навіть у середовищі фахівців, які є тюрки за походженням, а отже чіткіше відчують внутрішню форму слова. Для прикладу візьмімо ім’я половецького хана БАШКОРДА, одруженого з дочкою Всеволода Давидовича: “Ізяславу тим часом прийшла більша підмога до Білгорода: прибув же до нього Башкорд із двадцятьма тисячами, вітчим Святослава Володимировича, — бо його мати (дочка городенського князя Всеволода Давидовича, яка була спершу дружиною Володимира Давидовича) втекла була в Половці і вийшла заміж за Башкорда” (274). Як бачимо, ім’я хана ідентичне самоназві сучасного тюркського народу *башкорт*, щодо етимології якої й досі немає певної думки, хоч цьому питанню спеціально було присвячено кілька доповідей на науковій сесії з проблем етногенези башкирів (Уфа, 13–16 травня 1969 р.). Імовірно здасться версія А. Біішева, згідно з якою етнонім *башкорт* — це складне слово. Перший компонент — *баш* “голова, головний”. Другий компонент — *кор / кур* “рада рівних за станом осіб, що сидять у колі”, “різновид родової кочової громади”,

афікс -т- надає цим компонентам значення множинності [4, 214]. Тлумачення ж етноніма як композита слів *баш* “голова” та *курт* “вовк” вважають виявом народної етимології. А проте, цю традиційну етимологію етноніма *башкорт* заперечувати, далєбі ж, не варто, досить порівняти його структуру та семантику з *тюрк. боз курт* “сірий вовк — тотемний символ (предок тюрків)” [4, 220].

Тюркське ім'я Башкорт певний час побутувало й пізніше серед українського населення, *пор.* засвідчене в документі староукраїнської мови 1385 р. “Иван Башкиртович” [2, 64].

Вагома нерепона, що постас перед дослідником давньотюркських антропонімів, засвідчених у літописах, — це часто дуже приблизна передача тюркських імен засобами графіки тодішньої писемної мови, вживаної в Київській державі. Як приклад, наведімо графічне відтворення імен двох половецьких ханів: ГЗА / ГЗАК / ЗА / КОЗА БУРНОВИЧ та КОЗА / КОЗЕЛ СОТАНОВИЧ. Хоч у графічному відтворенні імен двох ханів є ніби об'єднувальний варіант — КОЗА, немає впевненості, що ці хани мали однакові імена — літописець міг “нагородити” одного з них “іменем” КОЗА, а іншого на основі певної подібності. Хіба ж українці не уподібнюють імена Григорій, Георгій та Ігор (Єгор)? Зупинімося спершу на імені хана, якому літописець “приписав” назву свійської тварини: КОЗА / КОЗЕЛ СОТАНОВИЧ. Плутанина у графічній передачі імен була завжди та є й досі. Як пише В. Ніконов, “Майже кожне ім'я документується довільно, часто спотворюється до невпізнанності, наприклад: Гузель, Гузъл, Гезел, Гузиля” [8, 197]. Отже, що стосується форми КОЗЕЛ, засвідченої в літописі, то цілком логічним етимомом його може бути вживане у декотрих сучасних тюркських мовах слово *közel* “красень, красуня”, але цю лексему не фіксують словники давньотюркської лексики. Розгляньмо тепер варіант КОЗА. Його етимомом може бути *тюрк. qozi* “ягнятко”, таке ім'я давали й дають тюрки дітям, *пор.* казахське ім'я АККОЗИ: *ак* “біле” + *кози* “ягнятко”. За принципом уподібнення як основи народної етимології ім'я КОЗИ в устах населення Київської держави стало звучати як КОЗА, але форма жіночого роду належно до чоловіка спричинила зміну її на форму КОЗЕЛ. Що ж стосується антропоніма КЗА / ГЗА / ГЗАК, то моя тривала практика в галузі етимологізації тюркізмів української мови підказує, що тут маємо справу з *тюрк. qaqaq*, яке спершу мало низку значень: “вільна людина, шукач пригод, вправний воїн”, а пізніше стало етнонімом народу, що його сьогодні українці за прикладом росіян називають казахами. Отже, один із половецьких ханів міг носити ім'я КАЗАК, тільки у зв'язку з відчутною редукацією голосного -а- у першому складі українці

сприймали слово як ГЗАК (це саме ім'я — ГЗАК — засвідчується й у “Слові о полку Ігоревім”). Втрату прикінцевого -к- у таких формах цього слова, як КЗА, ГЗА, також неважко пояснити, бо в деяких тюркських мовах прикінцеве -к- у цьому слові змінюється ледь відчутним -х, *пор.* азербайджанський топонім ГАЗАХ [9, 108]. Отже, представники деяких тюркських етносів могли вимовляти *gazaq* як *gazah*, причому прикінцевий -h дуже часто фактично втрачався, *пор.* сучасне *тур.* *sıla(h)* “зброя” тощо.

Завдання цього дослідження вбачаємо в тому, щоб віднайти моделі, за якими тюрки, що вступали в міжмовні контакти з населенням Київської держави, будували систему антропонімів. Здійснити ж це завдання вважаємо за можливе, розглянувши ту частину тюркських власних імен, яка дозволяє відтворити цю систему моделей. Вважаємо за доцільне також продемонструвати моделі творення антропонімів у тюркських народів нового часу: XIII—XX ст. Звичайно, нас не цікавлять власні імена, привнесені ісламом, кількість яких значна, але не домінуюча. Помітно, що серед апелювань тюркських антропонімів особливе місце належить дієсловам, передовсім формам 2-ої, дещо рідше 3-ої особи наказового способу. Переважно це дієслова, семантичне значення яких відповідає жаданням батьків висловити своє побажання, аби дитина при пологах вижила, а також була здорова, вродлива, розумна, хоробра, щаслива чи досягла вершин влади, могутності та була багата, наприклад: *Бул!* “будь живий!”, *Сат!* “продай!”, *Турган!* “лишайся жити (не помирай!)”, *Тіркеш!* *букв.* “причепися!”, тобто “не помирай!”, *Тузал!* “одужуй!”, *Туз/Тув!* “народжуй!”, *Юеур!* “бігай!”, тобто “будь жвавий та загарливий!”, *Яйра/Яйла!* “будь вільний!”, тобто “щасливий!”, *Кельсін!* “хай він прийде!”, тобто “народиться!”, *Кокарсин!* “хай врунеться!”, тобто “росте!”. Трапляється чимало антропонімів у формі дієслова 3-ої особи однини чи 1-ої особи множини минулого часу: *Берді* “дав, подарував (бог)”, *Кельді* “прийшов”, тобто “з’явився на світ”, *Сатти* “продав” у значенні “бог дав”, *Туйди* *букв.* “досить, наситився!”, тобто “більше не народжуй!” (побажання жінці, в якій вже багато дітей, особливо дівчаток), *Булди* “Став! Зупинився! Більше не хочу дітей!”, *Кьочді* “відкочував”, тобто “злий дух відійшов від дитини”, *Ягди* “посіяв (радість)”, *Севіндік* “ми втішилися, зраділи”, *Кувандик* “ми зраділи”. Зрідка трапляються імена у заперечній формі дієслова: *Алмаз* “не бере”, тобто “не візьме його злий дух”, *Коркмаз* “він не боїться”, тобто “хай виросте не боязким!”. Також вживаються імена у формі дієприкметника (*Калган* “той, що з’явився”, *Берган* “даний, подарований”). Зафіксовані й антропоніми

у формі 3-ої особи дієслова теперішньо-майбутнього часу: *Къочар* букв. “прокочус, пройде”, тобто “народиться без перешкод”, *Бошар* “поповнос, посідає порожнє місце”. На відміну від простих дієслівних антропонімів, різновиди яких ми розглянули вище, в тюркських народів досить поширені відносні дієслівні антропоніми, до складу яких крім дієслівної форми входять слова з інших частин мови, переважно іменники, наприклад: *Танриберди* “бог дав”, *Досткельді* “друг прийшов”. Інший різновид складених антропонімів — це імена, утворені з двох іменників чи іменника та іншої частини мови, наприклад числівника, прикметника тощо: *Коккоз*, *Сегізбай*, *Актан*. Як ми переконаємося пізніше, такий спосіб творення антропонімів був притаманний верхівці тюркського суспільства давньої доби. Проте складені власні імена, які були раніше привілеєм верхівки суспільства, пізніше поширилися і в колі нижчих шарів населення. При цьому втрачалося відчуття внутрішньої форми та лексичного значення другого компонента, заради якого первісно утворювалися такі складені антропоніми, як ТУГАЛБЕК, АЛТИН-ХАН, ОГУЗБАЙ, БЕКБАРС, АКТЕМІР. Ця модель творення складених антропонімів стала популярна в добу ісламізації тюркських народів, внаслідок чого обидва компоненти антропоніма були словами, запозиченими з арабської чи перської мов: АБДУЛАЗІЗ, РАСУЛЛАЛЛА тощо. У зв'язку з таким поширенням надто “нишних” імен кількість простих антропонімів, звичайно ж, зменшувалася. Проте в архівних документах XVII—XIX ст. зафіксовані й антропоніми такої структури, наприклад: АРАЛ, АРТИК, БАРАК, ЄСЕН, ТАЗ, ТЕМІР тощо.

Тепер є можливість порівняти моделі творення давньотюркських антропонімів із власними іменами тюрків-чоловіків, засвідчених у документах нової доби.

Чималу групу давньотюркських антропонімів складають імена ханів, складені з двох іменників, семантичні значення яких пов'язані з ознаками вищості, шляхетності, могутності, сили, хоробрості (*бег* “князь”, *барс* “сильний та хоробрий звір”, *алт* “лицар”, *ер* “чоловік”, *сан* “повага, шана” тощо).

АГУБАРС, половецький хан (459, 461), БІГБАРС (350, 387). Ім'я засвідчується в найдавніших (уйгурських) писемних документах як у вигляді *Бегбарс* (*бег* “князь, вождь, володар” + *барс* “тигр”), так і у формі *Барсбег*. Крім форми *бег* вживалася й інша — *бегі* “герой” [3, 91].

ОЛБИР, боярин, родом із племені берендеїв, перебував на службі у князя Мстислава Ізяславича. Етимологія імені ясна: *тюрк. алр* “лицар” + *ер* “особа чоловічого роду”.

В літописах вирізняється група антропонімів, другим компонентом яких є слово *tüz* / *düz* “рівний, істинний, справжній”, а перший компонент — лексема, семантичне значення якої має підтвердити другий компонент.

БЕЛДУЗЬ, половецький хан (бек). Антропонім складається з іменника *bel* “гора, пагорб” + *düz* “рівний, справжній” = “справжня гора” тобто “такий, як гора”.

БЕЛКАТГІН, половецький хан (459). Цілком правильна етимологія І. Добродомова [8, 62]: *bilge* “мудрий” + *tegin* — титул, приєднаний до імен молодших членів ханської родини, “принц” [3, 99, 547].

КОКТУСЬ, половецький хан. Антропонім складається з іменника *kök* “корінь”, “походження, родовід” + *tüz* “справжній, істинний” = “(особа) істинного родоводу”.

САНТУЗ, половецький хан. Антропонім утворений з іменника *san* “повага, шана” + *tüz* “рівний, однаковий, істинний, справжній” = “рівний шані”, “істинно шанований”.

Дуже поширені давньотюркські антропоніми у формі простих діслівних утворень:

БАСТІЙ, хан (князь) половецький, охрещений: “У рік 1224. Великий князь половецький охрестився, Бастій” (379). Також: БАСТІЙ, ватажок ковуїв, берендичів, підлеглий українським князям, виступав у бою проти половців. За іменем ватажка ковуїв Бастія літопис називає його воїнів *бастіями*: “У рік 1170. Князі ж, довідавшись, що половці побігли, лишившись жінок своїх і возів своїх, поїхали спшино вслід за ними... Бастії ж та багато інших гонилися за ними навіть за Оскол, б'ючи їх” (293). Також: “Тоді ж послав був Мстислав князя Михалка Юрійовича в Новгород сина /свого Романа/ з ковуями, з Бастієвим людом... І послали вони /князі Рюрик і Давид отроків/, і схопили Михалка... Підступ же цей учинив над Михалком Бастій” (295).

Літопис засвідчує непрості взаємини українських князів із ватажками невеликих племінних об'єднань (ковуїв, берендичів тощо). Як видно, представники цих підлеглих князям тюркських племен неодноразово використовувалися одними князями на шкоду іншим і Київській державі в цілому, наприклад: “У рік 6680 (1172). Пішов Мстислав (Ізяславович) з великою силою до берендичів і до торків і, з'єднавшись, пішов... до Києва. І... урядившись із братами... і з киянами, — торки тим часом і берендичі обмановали їх — він пішов до Вишгорода. У Давида ж у городі багато було своєї дружини... і половці дикі /були/ — хан Кончак із племенем своїм, і свої /погани/ — берендичі, Бастієві люди” (297).

Отже, ім'я БАСТИ було досить поширене в тюркському світі, особливо в родинах тюркських вельмож. Етимологія його проста: *тюрк. bas-* “пригнічувати, нападати, перемагати” + афікс минулого часу *-ty* = “він переміг” [1, 229; 3, 85].

КОПТИ, воловецький хан, що тримав у полоні Володимира Ігоревича: “А тоді, коли кінчилася битва, /половці/ розведені були, і пішов кожен у свої вежі. Ігоря ж узяли були Тарголови, муж на ім'я Чилбук, ... а Володимира — Копті з Улашевичів” (340). В основі цього імені лежить дієслово *qop* “піднятися нагору; звеличуватися” чорноклобуцького хана КУНТУВДІ, васала Рюрика Ростиславича: “У рік 6691 (1183). Ігор поїхав /на половців/, узявши з собою брата свого... і трохи од чорного клобука з /ханами/ Кулджурем і з Кунтувдієм” (332); “У рік 6693 (1185). Довідавшись ж, що Кончак утік, вони /князі/ послали вслід за ним Кунтувдія з шістьма тисячами /чорних клобуків/, і той, гнавши, самого /його/ не знайшов, бо розтав слід за Хоролом” (335); “У рік 6698 (1190). Тої ж осені Святослав схопив Кунтувдія, торчського князя, по наговору. А він /Кунтувдій/, не стерпівши сорому, пішов у Половці і прибув до Тоглія, воловецького князя”; “...бо знав Рюрик, що буде Кунтувдій пустошити Русь, відомщаючи за себе Святославу... Тої ж зими послав Рюрик /посла/ по Кунтувдія в Половці ... і дав йому город на Росі Дверен Руської землі заради” (349–351).

Ім'я КУНТУВДІ складається з іменника *kün* “сонце” + дієслівної основи *tuw-*; *tuğ-* “народитися” + афікс минулого часу *-dy* = “сонце зішло”. Це ім'я засвідчується в тюркській поемі “Кутадгу біліг” Юсуфа Баласагуні (XIII ст.).

КАРАКОЗ, воловецький хан. Це ім'я одне з найпоширеніших у тюркському світі. Карагьоз — улюблений персонаж турецького народного театру. Етимологія антропоніма ясна: *тюрк. qara* “чорний” + *göz* “око” = “чорноокий”.

БЕЛУК, воловецький хан. Історія взаємин з цим ханом повчальна. У 1163 р. князь Ростислав /Мстиславович/ “...привів із Половців Белукивну, князя воловецького /Белка/ дочку за сина свого за Рюрика. Того ж року він і мир уладнав із половцями” (285). Та через чотири роки “... ходили Ольговичі на половців... І взяв Олег вежі Кози /Сотановича/, і жону і дітей, і золото, і срібло. А Ярослав Белукові вежі взяв” (289). А в 1184 р. русичі “схопили Кобяка Карлійовича з двома синами, Белуковича Ізая, і Тоглія з сином” (333). Як бачимо, ні шлюби русичів із половцями, ні укладання миру анітрохи не впливали на войовничий запал обох народів.

Що ж стосується етимології імені БЕЛУК, то воно має походити від дієслова *böl-* “ділити”, від якого в тюркських мовах утворилася велика кількість похідних, зокрема, й такі, як *böyük* “частина, підрозділ, загін воєнків” [6, 216]. Пошук етимона ускладнюється тим, що в декотрих списках літопису ім’я цього хана подається ще й у таких варіантах: БЕГЛЮК, БІЛЮК, причому форма БЕГЛЮК — природніша й зрозуміліша, *пор. д.-т. beglik* “той, що належить беку (князю, володарю), вельможний” або ж *beklik* (*bek* “міцний; замок” + афікс *-lik* “міць, твердиня”) [3, 92]. Голосний *-i-* в такій позиції в тюркських мовах часто переходить в *-ü-*.

СОТАН, половецький хан: “Зима 1166/7 років. Тої ж зими ходили Ольговичі на половців... І взяв Олег вежі Кози (Сотановича)” “У рік 1181. А тоді вбили половецького князя Козла Сотановича, і Єлтута, Кончакового брата, і двох Кончаковичів схопили, і Тотура, і Якобу, і Кунячука багатого, і Чюгая, і визволили з полону своїх поганих” (288, 330). Очевидно, ім’я хана Сотана — дієприкметникова форма дієслова *sat-* “продавати”, *пор. тюркські імена Сатилмиш букв. “проданий”, Сатмаз букв. “той, що не продається”*.

БЛУШ, власне БУЛУШ (внаслідок відчутної редукції звука [y] українці сприйняли це ім’я як БЛУШ, насправді ж поєднання звуків [бл] тюркським мовам абсолютно не властиве). Етимон імені цього половецького хана — форма *boluş-* “стань захисником!”, *пор. д.-т. boluş* “підтримка, захист”, *boluş* “бути разом”, “стати на чийсь бік, заступатися за когось” [3, 112]. Значна частина давніх тюркських імен — це форма наказового способу дієслів 2-ої особи, *пор. ilaş* “живи!” (букв. “прилини, причепися!”) *yandap* “будь поруч”, тобто “живи!”, *buliş* “боже помози”, тобто “хай дитя виживе!” [8, 201].

БОКМИШ, половецький хан (333). Цілком правильно визначив етимологію цього імені Н. Баскаков: *тюрк. baq-* “пильнувати, уважно спостерігати” [8, 62] + дієслівно-дієприкметниковий афікс *-miş* = *baqmış* “чатовий, сторож, вартовий, наглядач” [6, 38].

Дуже часто трапляються антропоніми, другим компонентом яких виступає слово *о : ба / о : па* “плем’я”, “рід”, засвідчене в національному епосі тюрків — “Китаби дедем Коркут” (Книга мого діда Коркута) [6, 400].

КУЛДЮР, чорноклобуцький хан (332). Ім’я цього хана — дієслівна форма 2-ї особи каузативу наказового способу *küldür* “змушуй сміятися!”, тобто “будь веселий, будь нам втіхою!”.

САТМАЗ, половецький хан (284). Антропонім утворений від дієслова *sat-* “продавати” у заперечній формі 3-трьої особи *-maz* = “не продається”.

ТУДОР, половецький хан. Антропонім може бути утворений з дієслова *tod-* “насититися, втамувати голод, наїстися уволу” за допомогою афікса спонукального стану *-ur*. Форму *todur, tudur* (2-га особа наказового способу) можна перекласти так: “нагодуй, дай уникнути голоду!”

Окрему групу антропонімів складають імена, утворені з іменників, семантичне значення яких збігалось з претензіями вищих кіл турецького суспільства на божественність їхнього походження (*ай* “місяць”, *кюн* “сонце”, *кьок* “небо”, *алтин* “золото”, *темір* “залізо”, *кол* “військо” тощо) або числівників, а також терміна *опа* “рід, плем’я”.

АЄПА, половецькі хани: сини Гіргеня та Осіня: “У рік 1107. І взяв Володимир за (сина свого) Юрія Аєпину дочку, Осінесу онуку, а Олег узяв за сина (свого Святослава) Аєпину дочку, Гіргенєву онуку”.

Антропонім утворено від *тюрк. ау* “місяць” + *опа* “рід, плем’я”.

АЛТУНОПА, половецький хан. Ім’я хана походить від *тюрк. altun* “золото” + *опа* “рід, плем’я”.

АСУПІ, половецький хан. Антропонім утворений з *тюрк. as* “горностай” + *опа* “рід, плем’я” = “рід горностая”.

ЄТЕБИЧ, половецький хан: “У рік 1185. І сказав Ігор: “Се, видати, зібрали ми на себе землю всю: і Кончака, і Козу Бурновича, і Токсобича, і Колобича, і Стебича, і Тертробича” (339). Очевидно, літописець не знав імен молодих половецьких ханів (на відміну від Кози Бурновича). А тому називає їх за іменами їхніх, мабуть, більш відомих йому батьків. Антропонім ЄТЕБА складається з числівника *yeti* “сім” + *опа* “рід, плем’я” = “сім родів (племен)”.

КІТАНОПА, половецький хан. Антропонім утворений з *тюрк. qitan* “тюркський етнос давньої доби” + *опа* “плем’я, рід” = “плем’я, народ киданів”.

КОЛОБА, половецький хан. Антропонім складається з *тюрк. qol* “загін, військо” + *опа* “плем’я, рід” = “рід войовників, войовниче плем’я”. В інших редакціях літопису трапляється варіант імені КУЛОБА, в такому разі можлива інша етимологія: *qul* “раб” + *опа* “рід, плем’я” = “плем’я рабів”, що мало ймовірно, зважаючи на ханський родовід носія цього імені.

КУЧЕБА: “У рік 1147. І приставив /Святослав Ольгович/ до них /половців Токсобичів воєводу/ Судимира Кучебича” (208). Як бачимо, син половця Кучеби мав українське ім’я Судимир. Очевидно, тюрк Кучеба чи його батько перебували на службі в українського князя й були більш-менш “українізовані”. Антропонім Кучеба своєю структурно-

словотвірною моделлю також не відрізняється від попередніх: *тюрк. köç* “кочувати” + *ора* “рід, плем’я” = “рід, якому притаманний кочівницький спосіб життя”.

ТЕРТРОБА, половецький хан. Ім’я цього хана передано літописцем (чи переписувачем) з помилками, має бути ТОРТОБА: числівник *tört* “чотири” + *ора* “плем’я, рід” = “союз чотирьох племен (родів)”.

ТОКСОБА: “У рік 1147. Святослав тоді прийшов до /города/ Дідославля, і тут прибули до нього інші половці, Токсобичі” (208); “У рік 1152. Тоді ж пішли з Юрієм і половці і Оперлюї, і Токсобичі, і весь половецький народ, скільки ото їх межі Волгою і Дніпром” (254). Антропонім утворено від *тюрк. toquz* “дев’ять” + *ора* “рід, плем’я” – “союз дев’яти племен”. Числівник *токуз* “дев’ять” у тюрків традиційно був у “пошані”, коли йшлося про союзи племен, *пор.:* *токуз огуз* “об’єднання тюркських (огузьких) племен” [3, 578].

УРУСОПА, половецький хан. Антропонім утворений з *тюрк. urus* “русич” + *ора* “рід” = “тюрк з роду русичів”, *пор. давньотюрк. Uruz beg* “князь (бег) Уруз” [3, 616].

ЧЕНЕГРЕПА, половецький хан (159). Ім’я хана складається з *тюрк. Çengür* (назва місцевості) [3, 144] + *ора* “плем’я, рід” = “плем’я, що панувало на місцевості Ченгюр”.

ЯРОСЛАНОПА, половецький хан з роду Ярославичів. Антропонім складається з адаптованого на тюркський лад імені *Ярослав* + *тюрк. ора* “рід” = “хан з роду князя Ярослава”.

Ще одна частина давньотюркських імен — це антропоніми, що утворені з одного слова:

ОТРАК / АТРАК, хан половецький. Антропонім — це *тюрк. ortaq* “товариш, соратник, спілник” [3, 371].

БАРАК, половецький хан: “У рік 1184. А тоді схопили Кобяка Карлійовича з двома синами, Балуковича Ізая, і Тоглія з сином, і брата його Бокмиша, Осулука Бурчевича, Барака, Тарха, Данила, і Содвака Кулобицького схопили також, і Корязі Калотановича тут убили, і Тарсука (333). Антропонім БАРАК — це приклад використання тотемів для найменування дітей, що свідчить про поширення серед половців міфів, пов’язаних з генеалогією давніх тюрків, які вірили у своє походження від священної тварини пса-вовка. *Тюрк. barağ* має значення “собака, який відрізнявся надзвичайною спритністю й загарливістю та вважався найкращим серед хортів” [3, 83].

ІЗАЙ, половецький хан. Цей антропонім може бути арабським варіантом імені Ісуса: Іса, в такому разі маємо чи не перший приклад впливу

мусульманської культури на кочівників-половців. Проте можна пристати й на версію Н. Баскакова, який вважав ім'я Ізай одним із варіантів антропоніма ГЗАК, ГЗА [8, 66].

КОБАН, воловецький хан. Чоловіче ім'я *Qapan* засвідчене у словнику Махмуда Кашгарлі (XII ст.). В цьому разі знову маємо справу з перенесенням тотема на систему антропонімів, *пор. тюрк. qaban* “вепр, кабан; герой, витязь”, *qoran* “великий, високий, переможець, звитязний” [5, 439, 652]. Не виключено, що форма *qaban / qoran* — це стягнена форма давньотюркського власного імені й титулу *Qarahan (qara* “піднятий, високий”+ *han* “хан”) [3, 420].

КОБЯК, воловецький хан. Антропонім утворений у зв'язку з тотемними віруваннями: *тюрк. köpek* “собака”.

КОНЧАК, воловецький хан. Очевидно, це варіант імені КУНЯЧЮК.

КОКІЙ, воловецький хан. В основі антропоніма — *тюрк. kök* “небо”, “вільний, незалежний”, *пор. kök türk* “вільні тюрки” [3, 312]. В літописі ім'я хана адаптоване за уподібненням до українських імен.

КОЧІЙ, воловецький хан. Можливо, це варіант антропоніма КОКІЙ. Але в основі імені може лежати слово *qoç* “баран-запліднювач” (*пор.: КОЧКАР*).

КОЧКАР, чернігівський боярин, улюбленець князя Святослава Всеволодовича. Антропонім — *тюрк. qoçqar* “баран-запліднювач”.

КУМАН, воловецький хан. В основі антропоніма — тюркський етнонім *quman* “самоназва половців”.

КУНЯЧЮК, воловецький хан. В основі антропоніма — слово *küneç* “сонце” + афікс *-çük* = “сонечко”.

КУРТЪК, КУРЪТЫК. В основі антропоніма назва тотемної тварини: *тюрк. qurt* “вовк” + афікс зменшувальної форми *-ıq* = “вовченя”.

МОНЧЮК, боярин володимиро-волинський, прихильник Володимира Ігоревича, противник Данила й Василька Романовичів; МОНАЧЮК, воловецький хан. Антропонім — *тюрк. monçuq* “талісман, амулет, коштовний камінь, намисто”. Слово увійшло в українську мову в дещо іншій фонетичній формі: бунчук “штандарт у війську запорізькому”.

ТОГЛІЙ, ТУГЛІЙ, воловецький хан. Антропонім — *тюрк. tuğlıq* (*tuğ* “бунчук” + афікс *-lıq* = “той, хто має штандарт туг (бунчук)”).

Таким чином, чітко вирізняються три моделі творення давньотюркських антропонімів:

1. Імена ханів складаються з двох іменників, семантичне значення яких асоціюється з поняттями вищості, шляхетного походжен-

- ня. Другий компонент структури багатьох таких антропонімів — слово *опа* 'рід, плем'я'.
2. Друга група антропонімів — це дієслівні утворення, майже виключно дієслова у формі 2-ої особи наказового способу.
  3. Третя модель — це антропоніми у формі іменників — назв тотемних тварин, амулетів, військових штандартів тощо.

ЛІТЕРАТУРА:

1. *Будагов Л.* Сравнительный словарь турецко-татарских наречий: В 2-х т. — СПб., 1869–1871.
2. Грамоти XIV ст. — К., 1974.
3. Древнетюркский словарь. — Л., 1979.
4. Проблема общности алтайских языков. — Л., 1971.
5. *Радлов В.* Опыт словаря тюркских наречий. — СПб., 1983. — Т. 2.
6. *Севортян Е.* Этимологический словарь тюркских языков. — М., 1978.
7. Турецко-русский словарь. — М., 1977.
8. Тюркская ономастика. — Алма-Ата, 1984.
9. *Халимоненко Г.* Інститут козацтва: тюркського й українського // Східний світ. — 1993. — № 1. — С. 15–22.